

О. А. Малиновська (Київ)

Трудова еміграція з Югославії (60—80-ті роки)

Йдеться про масовий виїзд громадян СФРЮ на тривалий час для роботи за кордоном, його вплив на різні сторони життя країни — економіку, стан трудових ресурсів, фінансову сферу. Висвітлюються позитивні та негативні наслідки трудової еміграції як для країни-експортера робочої сили, так і для окремої особи.

У зв'язку з розробкою нового законодавства Союзу РСР про виїзд і в'їзд до країни, що передбачає значне розширення можливостей пересування людей, Радянський Союз, безперечно, зіткнеться з проблемою трудової еміграції, тобто виїзду певних контингентів робочої сили з метою працевлаштування за кордоном. Як випливає з досвіду інших держав, населення яких уже давно бере участь у широко розповсюдженій в сучасному світі трудовій міграції, до виїзду на роботу за кордон найчастіше спонукають: безробіття, неможливість відшукати засоби до існування на батьківщині; вищі заробітки і рівень життя у країнах імміграції; можливості професійного вдосконалення й підвищення освітнього рівня; суто людська цікавість до невідомих місць та життя інших людей. Без сумніву, три останні з названих мотивів є наявними і в нашому суспільстві. Щодо першого, якоюсь мірою існує ймовірність його виникнення. З впровадженням нових механізмів регулювання економіки може бути закриття збиткових підприємств, вивільнення певної частини робочої сили.

Таким чином, трудова еміграція з СРСР, що нині практично дорівнює нулю, в разі значної лібералізації виїзду може швидко набути досить великих масштабів. У цьому зв'язку при обговоренні нового закону противники широкого відкриття кордонів застерігають про неминучість відтоку з країни кваліфікованих кадрів, загострення дефіциту робочої сили. У відповідь прибічники вільного виїзду нерідко посилаються на приклад Югославії, стверджуючи, що трудова еміграція з цієї країни існує вже чверть століття і не спричиняє помітного негативного впливу на її розвиток. Більш того, СФРЮ одержує від своїх громадян, що працюють за кордоном, значні прибутки у твердій валюті. Однак ці посилення мають здебільшого недоказовий характер, ідеалізують югославський досвід, на відміну від повного його неприйняття в попередні роки.

Наслідки трудової еміграції для Югославії складні та різноманітні і не піддаються однозначній оцінці. Вони заслуговують на всебічний і зважений науковий аналіз. Серйозне вивчення цього питання має нині практичне значення. Певною мірою воно дасть можливість прогнозувати ситуацію, що може скластися у зв'язку з виїздом робітників із СРСР, підготуватися до можливих результатів цього раніше неприйняттого для нашого суспільства явища.

Югославія була першою з країн, побудованих на соціалістичних засадах, яка зіткнулася з масовим виїздом своїх громадян на роботу за кордон. В югославському законодавстві, суспільно-політичній практиці, юридичній, економічній, соціологічній науці нагромаджений значний досвід у вирішенні пов'язаних з еміграцією проблем. Існує система регулювання виїзду громадян як в центрі, так і на місцях, діють призначені емігрантам господарчі, культурно-освітні та інші програми.

Помітним явищем у житті СФРЮ еміграція стала в середині 60-х років. Найбільшого розмаху вона набула на початку 70-х, коли на роботу за кордон щорічно виїжджало до 200 тис. чол. У 1973 р. за межами країни працювали 1,1 млн. югославських громадян, або 12% активного населення. Із запровадженням у середині 70-х років країнами-споживачами югославської робочої сили обмежень на в'їзд

іноземних робітників кількість емігрантів із СФРЮ скоротилася і зросла чисельність тих, хто повертався на батьківщину. Проте у 80-ті роки за кордоном залишалися ще майже 600 тис. югославських робітників. Внаслідок виїзду за місцем проживання годівників членів їхніх родин кількість емігрантів із СФРЮ, як і раніше, сягала мільйона осіб. Нині склад югославської еміграції стабілізувався. Річний в'їзд і виїзд коливається у межах 30—40 тис. осіб. Значною мірою на кількість югославських робітників за кордоном почали впливати процеси старіння і виходу на пенсію людей старшого віку і вступ у працездатну пору мігрантів другого покоління. Загальна чисельність емігрантів повільно скорочується. Оскільки ні внутрішні умови (значне безробіття, нестабільна економічна та політична ситуації), ні зовнішні (збереження потреби західноєвропейських країн в іноземній робочій силі) не спонукають югославських робітників до негайного повернення на батьківщину, їх кількість за кордоном буде лишатися значною ще довгий час.

Щодо складу, найбільшу групу серед емігрантів-югославів (45%) становлять селяни. Однак сільськогосподарською працею за кордоном займаються лише близько 1% трудящих-мігрантів з Югославії. Основна їх маса зайнята на будівництві, в обробній промисловості, сервісі.

На першому етапі виїзду переважною більшістю емігрантів були молоді люди чоловічої статі, що і зрозуміло, оскільки саме ця категорія населення наймобільніша. Із зростанням чисельності членів сімей емігрантів, які проживають за місцем зайнятості годівників, у другій половині 70-х років вікова і статева структура югославів за кордоном стала рівномірнішою. Однак і тепер за межами країни працюють здебільшого молоді люди (65% від 18 до 35 років), оскільки особи похилого віку, отримавши право на пенсію, як правило, повертаються додому.

Рівень освіти і кваліфікації югославів на Заході порівняно з вихідцями з інших країн-експортерів робочої сили досить високий. Це пов'язано з тим, що еміграція захопила частину кваліфікованих робітників і спеціалістів, зацікавлених у більших заробітках за кордоном. Вони становлять майже третину емігрантів.

За національним складом і походженням югославські емігранти є представниками всіх республік СФРЮ. Найбільше серед них колишніх жителів Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговіни.

Основна маса югославських робітників працює у західноєвропейських країнах (майже 90%), половина з них — у ФРН. Досить багато югославів в Австрії, Швейцарії, проживають вони також у Швеції, Франції, країнах Бенілюксу¹.

Протягом двох десятиріч бурхливий розвиток міграційних процесів, масштаби виїзду югославів на роботу за кордон, проблеми, які виникли у зв'язку з поверненням емігрантів, зумовлювали постійний інтерес до пов'язаних з еміграцією питань з боку югославської громадськості. Основне з них, безумовно, — наслідки трудової еміграції для Югославії, суспільства в цілому і для окремих його членів. До вивчення цього питання доклали свої зусилля численні вчені різних спеціальностей. Воно знайшло висвітлення у фундаментальних працях відомих югославських демографів, економістів-теоретиків, фінансистів².

¹ Lica na privremenom radu u inostranstvu: Prema popisu stanovništva i stanova 1971.— Beograd, 1971.— 187 s.; Milovanović R. Položaj jugoslovenskih građana na privremenom radu i boravku u inostranstvu // Jugoslovenski pregled.— 1983.— N 1.— S. 1.

² Мулина Т. Радна снага и запосленост у дугорочном развоју Југославије.— Београд, 1973.— 245 с.; Миграције становништва Југославије.— Београд, 1974.— 390 с.; Мулина Т., Масура М., Рађевић М. Становништво и запосленост у дугорочном развоју Југославије.— Београд, 1981.— 138 с.

Міграційна тематика розробляється кількома науковими центрами країни — Інститутом суспільних наук у Белграді, Економічним інститутом у Сараєво, факультетом соціології та політичних наук Люблянського університету. В 70-ті роки в Загребі був створений спеціальний Центр по вивченню проблеми міграцій, який видає журнал «Міграційське теме».

На жаль, в останні роки дослідженням еміграції із СФРЮ присвячується менше уваги. Справа, очевидно, в тому, що в самій Югославії, яка вже десять років живе в умовах глибокої кризи, це питання витіснене з центру суспільного інтересу і не розглядається як першочергове.

Однак, на наш погляд, саме тепер розмова про наслідки виїзду югославів на роботу за кордон може бути особливо змістовною. Період існування цього явища в чверть століття є достатнім для виявлення не тільки прямих, а й опосередкованих, довгострокових його результатів.

Ще один аспект, у зв'язку з яким варто придивитися до югославського досвіду в цьому питанні,— еміграція і криза, а саме: чи був виїзд значних контингентів людей одним із факторів, що спричинили загострення економічної ситуації в країні, чи, може, навпаки, еміграція здатна сприяти стабілізації економіки, її поступальному розвитку?

Оскільки еміграційний процес мав трудовий характер, логічно почати з вивчення його впливу на стан трудових ресурсів. Насамперед необхідно визначити, яке місце у виробництві Югославії займали люди, що виїхали за кордон, була це, так би мовити, зайва, чи необхідна робоча сила?

Переглянемо динаміку зайнятості населення в СФРЮ за останні 25 років. З 1965 р. до 1988 р. кількість зайнятих у виробництві зросла майже вдвічі (з 3,6 до 6,9 млн. чол.), збільшуючись в середньому на 4—5% у 70-ті й 2—3% в 80-ті роки щорічно. В той же час кількість громадян СФРЮ, зареєстрованих у бюро по працевлаштуванню як такі, що шукають роботу (тобто безробітних), зросла з 267 тис. до 1 млн. 173 тис. чол. або в 65 разів. Про загострення проблеми безробіття свідчить і той факт, що на одне вільне робоче місце в 1965 р. припадало 4,4 безробітних, тоді як у 1988 р. — 166. Збільшувалися строки пошуків роботи. В 1965 р. більше року її шукали лише 16,5% безробітних, а в 1988 р. — уже 62%³.

Зворотною стороною масового безробіття є надмірна зайнятість населення. В зазначений період бурхливе зростання кількості робітників і службовців значною мірою зумовлювалося не економічними, а соціальними потребами. Внаслідок цього, за підрахунками спеціалістів, для виробництва наявної в країні кількості товарів і послуг третина зайнятих є зайвою⁴. Їх присутність на підприємствах знижує ефективність господарювання, негативно впливає на продуктивність праці, веде до порушення принципу розподілу по праці щодо тих, хто справді працює.

Загострення проблеми зайнятості спонукало керівництво Югославії в 60-ті роки одним із засобів її розв'язання визнати еміграцію. Процедура виїзду за кордон була вкрай спрощена. Бюро по працевлаштуванню почали контактувати з відповідними службами в країнах-імпортерах робочої сили і подавати допомогу югославським громадянам у знаходженні роботи за кордоном.

За ідеальною схемою, розробленою в СФРЮ, працювати за межами країни мали громадяни, які були безробітними на батьківщині. Насамперед ішлося про малоземельних селян із слаборозвинутих районів країни, що страждали від аграрного перенаселення (за підрахун-

³ Дані і розрахунки, якщо джерело не вказане окремо, автором зроблені за: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1989.— Beograd, 1989.

⁴ Ekonomska politika.— 1987.— № 1865/1866.— S. 39.

ками вчених, вони становили 25—30% сільського населення). Саме вони найбільше шукали роботу в містах, але через низький рівень освіти та відсутність кваліфікації мали найменші шанси на працевлаштування. Робота за кордоном протягом кількох років, за міркуваннями прихильників еміграції, дала б можливість цим людям поліпшити матеріальне становище своїх родин, що зменшило б соціальний тиск на державу і виробництво, набути певних знань, виробничого досвіду, збільшити за допомогою своїх грошових переказів приплив валюти до Югославії. Прискорений внаслідок цього розвиток промисловості мав би за якийсь час створити робочі місця для тих, хто повертався б з еміграції.

Певною мірою поставлена мета була досягнута. Відтік робітників за кордон дещо стримував зростання безробіття. Про це свідчить той факт, що в період масового повернення емігрантів (1973—1977 рр.) безробіття зростало найшвидше. Внаслідок послаблення постійного тиску щодо збільшення зайнятості вільніше розвивалося господарство. Так, продуктивність праці з 1965 р. до 1975 р. зросла у півтора рази⁵.

Однак життя, як відомо, вносить корективи в будь-які схеми. Справа в тому, що початок виїзду на роботу за кордон із СФРЮ співпав з підвищенням попиту на іноземну робочу силу в Західній Європі, а також зміною його характеру. Внаслідок бурхливої технологічної революції економіка західноєвропейських країн потребувала все більше висококваліфікованих робітників і спеціалістів. Еміграція з Югославії стала масовою. В пошуках більшого заробітку, з надією швидко розв'язати свої матеріальні проблеми за кордон прямували не тільки безробітні, а й ті, хто мали постійний заробіток, володіли землею і господарством, не тільки малоосвічені, а й висококваліфіковані робітники, громадяни не тільки з відсталих, а й з розвинутих республік країни. Негативні наслідки значної некерованої еміграції стали очевидними вже в першій пол. 70-х років.

Так, при збереженні аграрного перенаселення в цілому в еміграційних районах були села, де з кожних 9 чоловіків у віці 25—40 років за кордоном працювали 8⁶. На сільськогосподарських роботах молодих чоловіків заміняли старики і жінки. Це призводило до зниження якості обробітку землі, заміні більш трудомістких культур на менш трудомісткі, наприклад зернових на кормові й технічні, зменшенню площ орної землі. Ці результати виїзду за кордон основної виробничої сили не виправлялися й після повернення емігрантів. Більшість з них, проживаючи за кордоном у містах і працюючи на промислових підприємствах, намагалися й у себе вдома працевлаштуватися в місті. За переписом населення Югославії 1981 р., серед тих, хто повернувся із-за кордону, в сільському господарстві продовжували працювати 17,4%⁷, хоч у момент їх виїзду селяни серед емігрантів становили майже половину.

Несприятливим для розвитку промисловості Югославії був виїзд за кордон кваліфікованих робітників і спеціалістів. Оскільки інтелектуальна праця цінувалася на Заході набагато вище, ніж в СФРЮ, де продовжувала панувати зрівнялівка, до еміграції вдавалися не лише безробітні, а й робітники і службовці вкрай потрібних у країні категорій спеціалістів. В той час, коли в Югославії список дефіцитних професій очолювали будівельники та металісти, саме за ними на Заході працювала більшість емігрантів. У ФРН, наприклад, 45% югославських емігрантів-чоловіків були зайняті на будівництві⁸. З плином ча-

⁵ Statistički godišnjak Jugoslavije, 1976.— Beograd, 1976.— S. 107.

⁶ Tanić Z. Emigraciona žarišta u Bosni i Hercegovini // Pregled.— 1973.— № 6.— S. 691.

⁷ Mikulić B. Agrar-neiskorištena šansa za povratak i proizvodnu reaktivizaciju vanjskih migranata // Sociologija sela.— 1987.— № 90.— S. 16.

⁸ Седых И. Иностраные рабочие в Западной Европе // Мировая экономика и международные отношения.— 1979.— № 8.— С. 131.

су, прошарок кваліфікованих кадрів серед емігрантів постійно збільшувався. Це означало втрату значних суспільних коштів, які були використані на їх освіту, а також вимагало додаткових зусиль для підготовки заміни тих, хто виїздив.

Не принесла очікуваних наслідків еміграція і щодо територіального розміщення робочої сили. Нею насамперед були охоплені не відсталі, густонаселені регіони, а саме розвинуті республіки, де безробіття відчувалося щонайменше. Справа в тому, що робоча сила тут за своїми якостями більше відповідала потребам господарства країн Західної Європи, а населення, завдяки рисам культури та традиціям, було мобільнішим. В результаті нерівномірність розміщення робочої сили по території країни поглибилась.

Все це, незважаючи на певні позитивні ефекти еміграції щодо зменшення безробіття, дало підстави югославському вченому З. Петровичу стверджувати, що «стихійна економічна еміграція робочої сили викликала значні коливання в югославському господарстві, а в деяких галузях і регіонах ці коливання досягли розмірів потрясінь»⁹.

Уже в середині 70-х років позитивний вплив еміграції на проблему зайнятості в країні припинився. Внаслідок кризи на Заході втрачали роботу і змушені були повертатися на батьківщину десятки тисяч югославських робітників. Значна їх частина поповнила списки тих, хто шукав роботу. Через неможливість працевлаштування залишалися невикористаними набуті під час роботи на Заході знання і досвід. Для тих, хто знаходив роботу, застосувати на Заході навички часто не вдавалося, тому що підприємств відповідного технічного рівня в Югославії було ще дуже мало.

Повернення емігрантів висвітлило ще одну несприятливу для СФРЮ обставину. Справа в тому, що більшість з тих, з ким західні підприємці відмовлялися поновити контракт, були робітниками нижчої кваліфікації, людьми обмеженої працездатності чи похилого віку. Югославські вчені вважають, що кожний десятий робітник, який повертався на батьківщину, мав підірване здоров'я (внаслідок напруженої праці, непорядкованого побуту, професійного травматизму, який у ФРН, наприклад, в 2—3 рази вищий серед іноземних робітників, ніж серед місцевих)¹⁰. І навпаки, особи вищої кваліфікації, фізичної сили і здоров'я затримувалися підприємцями. Їм підвищувалася платня, вони мали можливість поліпшити свої житлові умови, обзаводилися майном, перевозили сім'ї, націлювалися на довге, здебільшого до одержання права на пенсію, перебування за кордоном. Середній строк роботи югославських громадян за межами СФРЮ весь час збільшувався. Близько 40% емігрантів перебувають там вже понад 15 років¹¹. За таких обставин, безумовно, певна їх частина лишиться за кордоном назавжди (за деякими прогнозами — навіть половина). Насамперед це ті, хто уклав шлюб з громадянами країн перебування, надбав там нерухоме майно, переїхав у віддалені країни — Америку, Австралію, що інтегрують іммігрантів.

Селекція не на користь СФРЮ при поверненні емігрантів доповнювала ту, що була пов'язана з їх виїздом. І тут треба брати до уваги не тільки такі характеристики, як вік чи освіта, а й ті, що не фіксуються статистикою, тобто людські якості та риси характеру. Без сумніву, рішення про еміграцію передусім приймали найбільш мобільні, рішучі, підприємливі люди, ті, хто швидше за інших були здатні сприймати нове, по-новому будувати своє життя. Виїзд таких громадян ста-

⁹ Petrović Z. Socijalnoekonomske posledice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije // Geografski glasnik.— 1972.— N 33/34.— S. 41.

¹⁰ Детш Е., Премслер М. Иностранные рабочие в ФРГ // Социалист. труд.— 1975.— № 2.— С. 129.

¹¹ Arsenov S. Poreklo, stanje i perspektive jugoslovenskih migracija // Kadrovi i udruženi rad.— 1988.— N 5.— S. 295.

вав для СФРЮ значною втратою. Проте не менш шкідливим марнотратством було їх недостатнє використання на батьківщині, погано мотивована праця через обмеження величини заробітку чи повне виключення з процесу виробництва.

Досвід Югославії доводить, на наш погляд, що шкоди розвитку країни завдає не еміграція як така, а малоефективна система використання трудових ресурсів, зайнятість, що базується насамперед на соціальних, а вже потім на економічних підвалинах у поєднанні із зрівняльним принципом розподілу. Така система, на жаль, притаманна не тільки СФРЮ, а й іншим країнам, економіка яких будується на принципах централізованого планового керівництва. Саме вона підштовхує людей до еміграції, яка здійснюється незалежно від офіційного визнання. Виїзд за кордон набуває якщо не прямих, то замаскованих форм — політичний притулок, возз'єднання сімей тощо.

Досвід Югославії свідчить також про те, що надання громадянам можливості виїхати на роботу за кордон потребує детальної розробки заходів по регулюванню цих процесів з урахуванням всіх можливих наслідків. Основи такого регулювання — обмеження виїзду представників певних професій, тих, хто не відбув військової служби, тощо — були закладені в СФРЮ лише в 1973 р., тобто тоді, коли еміграція вже досягла своєї найвищої точки. Детальна ж розробка відбулася лише в другій пол. 70-х — на початку 80-х років. Своєчасне його застосування могло б зменшити дію багатьох негативних факторів, викликаних виїздом за кордон значної кількості громадян країни.

Враховуючи уроки минулих десятиліть, у ході нинішньої радикальної економічної реформи в СФРЮ ставиться за мету за допомогою ринку робочої сили досягти найбільш раціональної зайнятості. Законом розширені можливості звільнення робітників, які не виконують виробничих завдань, порушують дисципліну. Автоматично втрачають роботу зайняті на збанкрутілих підприємствах. Ліквідується становище, коли робоче місце було свого роду привілеєм, гарантованим державою, а заробітна плата — соціальною допомогою, що не залежала від результатів праці. Вільна конкуренція на ринку праці, знань і здібностей дасть можливість претендувати на робочі місця безробітним і тим, хто знаходиться за кордоном. Це, а також відповідна матеріальна винагорода праці, передусім кваліфікованої, нічим, крім її результатів не обмежена, зможе стимулювати повернення на батьківщину активних підприємливих людей, зупинити тих, хто збирається емігрувати.

Істотний вплив справила еміграція на валютно-фінансове становище в Югославії. Йдеться про валютні надходження від громадян, які працюють за кордоном. За час існування масової еміграції югославські робітники надіслали своїм сім'ям на батьківщину значну суму в іноземній валюті. В 1974—1988 рр. вона становила щонайменше 24% (найбільше у 1978 р. — 28%) всіх валютних надходжень¹². Грошові перекази емігрантів є важливим джерелом покриття торговельного дефіциту, нагромадження валютних запасів, забезпечення виплат по зовнішньому боргу країни. Це помітна стаття у прибутках населення, що становить від них приблизно 10%. Значною мірою завдяки надходженню іноземної валюти югославськими громадянами зроблені особисті значні заощадження, що сягають 12 млрд. доларів.

Крім грошей югославські робітники привозять із-за кордону значні речові цінності. Причому це не тільки предмети особистого вжитку, а й інструменти, верстати, сільськогосподарська техніка, тобто засоби виробництва. Наприклад, за один тільки 1977 р. до Югославії було ввезено 7 тис. тракторів, 3,6 тис. косарок, 330 доїльних апаратів, 304 комбайни¹³.

¹² Jurković L. Devizne doznake jugoslovenskih gradana na radu u inostranstvu // Jugoslovenski pregled.— 1989.— № 4.— С. 146.

¹³ Югославские профсоюзы.— 1978.— № 115.— С. 110.

Оцінюючи значення надходжень від емігрантів для господарства країни необхідно визначити, як витрачаються зароблені кошти, який результат їх використання. Насамперед треба підкреслити, що в основному переказані в Югославію гроші призначаються на поліпшення матеріальної забезпеченості сімей емігрантів. Як правило, останні вкладають їх в житлове будівництво, придбання меблів і побутових приладів, автомобілів тощо.

Про це свідчать численні дослідження структури витрат валютних коштів емігрантських сімей, що проводилися югославськими вченими. Так, за результатами анкетних опитувань, 92% трудящих-мігрантів вкладали кошти у поліпшення житлових умов. Дослідники вважають, що на це витрачено до 70% усіх зароблених за кордоном заощаджень¹⁴. На жаль, як зауважують югославські автори, витрати не завжди були раціональними. З міркувань престижу, а то й просто хизуючись перед сусідами, емігранти нерідко будували будинки, що за своїми розмірами перевищували потреби сім'ї, до того ж у віддалених сільських місцевостях, куди після роботи за кордоном часто не поверталися. Якщо б ці кошти використовувалися б на будівництво в районах, що потребують робочої сили і де емігранти могли б працевлаштуватися після повернення, це б дало змогу пом'якшити житлову проблему в промислових центрах і сприяло б реінтеграції іммігрантів у югославське суспільство. Однак ефективні заходи в цьому напрямі не були здійснені.

Як свідчать результати опитувань, лише незначна частина емігрантів вклала зароблені за кордоном заощадження у виробництво. Незважаючи на те, що більшість з них за походженням селяни, у розвиток сільського господарства на своїх ділянках роблять капіталовкладення лише 22% (дані на середину 80-х років)¹⁵. Часто ці гроші призначаються для найму робочої сили, оскільки з виїздом за кордон основних робітників селянські родини не спроможні своїми силами обробляти землю. А втім, очевидно, що значна кількість техніки, якою нині володіють селяни-одноосібники (в їхніх господарствах знаходиться у 30 разів більше тракторів, ніж у суспільному секторі) придбана завдяки заробіткам за кордоном. На думку спеціалістів, ця техніка використовується нераціонально. Селянські господарства перенасичені тракторами, які працюють в середньому по 150 годин на рік (в сусідніх країнах у 10 разів довше). Більш інтенсивній їх експлуатації перешкоджають труднощі, пов'язані з технічним обслуговуванням, що частково пояснюються надзвичайною розмаїтістю видів і моделей техніки, яка везена із-за кордону, а також невеликі розміри селянських ділянок. Нині в Югославії вважають, що інтенсифікації сільського господарства, підвищенню зацікавленості селян, в тому числі емігрантів, у роботі на землі може сприяти розширення права власності на неї. В 1988 р. максимум земельного наділу був збільшений з 10 до 30 га. Нині йдеться про повне його скасування.

Ще менше, ніж в сільське господарство, емігранти роблять внески у розвиток виробництва промислових товарів. У ремесло, за свідченням анкет, вкладають кошти лише 2—5% робітників¹⁶. Причому більшість з них — не у виробничу діяльність, а сферу сервісу, обслуговування туристів, що мало впливає на загальноекономічний розвиток країни.

Цілком незначною треба визнати участь емігрантів у фінансуванні суспільного сектора. З метою залучення валютних заощаджень гро-

¹⁴ Mikulić B. Vanjska migracija i razvoj neagrarnih sektora Jugoslavije // Pregled.— 1989.— № 3.— S. 237.

¹⁵ Mikulić B. Agrar-neiskorištena šansa za povratak i proizvodnu reaktivaciju vanjskih migranata // Sociologija sela.— 1985.— № 87/90.— S. 17.

¹⁶ Mikulić B. Vanjska migracija i razvoj neagrarnih sektora Jugoslavije.— S. 243.

мадян для розвитку виробництва югославські підприємства мають право так би мовити «продавати» робочі місця. Кредитуючи підприємство на певну суму у валюті або купуючи за кордоном необхідне для нього обладнання, робітник може забезпечити роботою себе або члена своєї сім'ї. Однак на середину 80-х років таким шляхом працевлаштувалися лише 45 тис. чол., які внесли на рахунки підприємств не більше 400 тис. марок¹⁷.

Таким чином, валютні перекази, що надходили в Югославію, витрачалися переважно на споживання. З точки зору економічної це означало, що внаслідок нагромадження в руках громадян значних грошових сум швидко зростав платоспроможний попит населення. Він міг або стимулювати розвиток виробництва, або спричинити зростання цін та інфляцію. З 1965 р. до 1980 р. продукти харчування в Югославії подорожчали у 9 разів, промислові товари в 2,5 раза. Особливо швидко зростали ціни на будматеріали, землю під будівництво. Зменшенню купівельної спроможності національної валюти сприяли не тільки «додаткові» гроші, зароблені за кордоном. В умовах, коли частина населення істотно збільшила свої доходи завдяки еміграції, трудові колективи, не бажаючи відставати, підвищували заробітну плату. Вона зростала значно швидше продуктивності праці.

Щодо розвитку виробництва, очевидний позитивний вплив еміграція справила лише на будівництво. Саме сюди спрямовувалася лівова частка зароблених за кордоном коштів. У 70-ті роки галузь переживала справжній бум. Однак у 80-ті його замінив глибокий спад, хоч житлова проблема в країні лишалася актуальною. На той час потреби тих, хто працював за кордоном, в основному були задоволені. Крім того, із зростанням строків перебування за рубежом робітники все частіше викликали до себе сім'ї, необхідність в житлі для них таким чином зникала, приплив валютних коштів у галузь практично припинився.

Внаслідок підвищеного попиту емігрантів у 70-ті роки зріс обсяг виробництва меблів, предметів побуту, але незначною мірою. Здебільшого ці товари привозилися робітниками із-за кордону, де вони були дешевшими і якіснішими, чи купувалися в Югославії, але іноземного виробництва. Попит на імпортні товари позначився на структурі зовнішньої торгівлі, в якій предмети широкого вжитку та продукти харчування займали значне місце. В 70-ті роки імпорт у країну зростав в середньому на 20% щорічно. В 1979 р. його вартість більш ніж удвічі перевищила вартість експорту, причому негативне торговельне сальдо — 3,4 млрд. доларів майже повністю формувалося при розрахунках з країнами вільно конвертованих валют. Як це не парадоксально, валютні надходження від емігрантів, з одного боку, допомагали зменшити платіжний дефіцит, з другого — сприяли його збільшенню.

Значний стабільний приплив валюти від тих, хто працює за кордоном, зумовив виникнення в Югославії ілюзії, що будь-які економічні проблеми можуть бути легко і швидко розв'язані за допомогою іноземних закупок. Це призвело до того, що розвиток ряду галузей господарства, вітчизняної науки і технічної творчості залишилися певною мірою поза увагою. Результат відомий — технологічна, торговельна, фінансова залежність від розвинутих країн, величезний державний борг. Все це стало першими ознаками найглибшої в історії СФРЮ економічної кризи.

На її розгортання емігранти відреагували цілком логічно — зменшенням валютних грошових переказів на батьківщину. З 1981 р., коли ця сума була рекордною — 5,5 млрд. доларів, вони постійно зменшуються¹⁸. Нестабільна економічна і політична ситуація в Югославії, орієнтація багатьох емігрантів на довше перебування за кордоном,

¹⁷ Ibid.— S. 240.

¹⁸ Jurković L. Op. cit.— S. 146.

слабка мотивація до нагромадження заощаджень у СФРЮ, де приватна власність стикалася з безліччю обмежень, спонукала емігрантів вкладати гроші у фінансові установи країн перебування, купувати там нерухоме майно. За підрахунками спеціалістів, заощадження югославських робітників за рубежем у 3,5 раза більші, ніж на батьківщині¹⁹.

Останнім часом в рамках переходу до ринкової економіки, однією з підвалин якої має бути плюралізм і рівноправність форм власності, в СФРЮ розробляються заходи по заохоченню югославів, що живуть за кордоном, до перевезення капіталів на батьківщину. Виходячи з того, що основний мотив валютних внесків у югославські банки є не одержання проценту чи виробнича діяльність, а потреба витратити ці кошти всередині країни, в 1989 р. зняті будь-які обмеження користування валютними рахунками, скасовані квоти вилучення валюти з банків її власниками. Підвищені проценти на валютні заощадження. Вони нараховуються у тих грошових одиницях, в яких зроблено внесок. Дещо запроваджено для стимулювання виробничого використання валютних заощаджень. Ліквідовані всі обмеження ввезення в країну окремими особами машин, сировини, матеріалів для потреб індивідуальної трудової діяльності. Зняті обмеження величини проценту іноземних інвестицій у югославські підприємства. Значно розширена сфера застосування іноземного капіталу. На власників валютних капіталів — громадян СФРЮ — поширені пільги, якими раніше користувалися лише представники іноземних країн. Є вже й перші результати цих заходів. За 1989 р. укладено майже вдвічі більше угод про увіз капіталу із-за кордону, ніж за попередні 20 років²⁰. Можна сподіватися, що хід суспільно-економічної реформи в Югославії приверне підприємців югославського походження до капіталовкладень на батьківщині.

Значні суми валютних переказів давали добру можливість для прискорення розвитку країни. Однак, як свідчить югославський досвід, ці кошти не справляють позитивного впливу на господарство автоматично. Необхідні глибоко розроблені, комплексні заходи по їх розподілу, спрямуванню насамперед на потреби виробництва і найбільш раціональному використанню. Важливе місце у відповідних державних програмах повинні займати дії по заохоченню емігрантів до переказу валюти на батьківщину — митні, податкові та інші пільги, вигідні умови вкладів у банки, а найголовніше — тверді гарантії права власності й свободи підприємництва.

Автори, що займаються міграційною тематикою, як правило, погоджуються в тому, що наслідки еміграції сприятливіші для окремих громадян, ніж для суспільства в цілому. Справді, за рахунок заробітків за кордоном зріс рівень безпеки значної частини населення СФРЮ. Завдяки ним було розв'язано багато життєвоважливих матеріальних проблем — житло, освіта дітей, складне довготривале лікування тощо. Еміграція сприяла підвищенню освітнього й культурного рівня людей, їх професійному вдосконаленню.

Водночас виїзд за кордон і для окремої особи пов'язаний не тільки з вигодами. Рішення про еміграцію, круто змінюючи життя, викликає досить ускладнень особистого характеру. Передусім це проблема здоров'я. Вище вже зазначалося, що, за підрахунками югославських спеціалістів, кожний десятий емігрант повертається на батьківщину з підірваним здоров'ям. За деякими оцінками, кількість тих, хто страждає на різні захворювання, набуті за кордоном, сягає 40%²¹. Такий результат закономірний, оскільки головний мотив виїзду — більший заробіток за найменший проміжок часу. Звідси — згода працювати понаднормово, по вихідних та святкових днях, скорочення витрат на побут

¹⁹ Arsenov S. Op. cit.— S. 299.

²⁰ Борба.— 1990.— 17 јан.

²¹ Arsenov S. Op. cit.— S. 296.

і харчування. Іммігранти на Заході зайняті в основному на важких і непопулярних роботах, які неохоче виконуються місцевими робітниками, тому зрозуміло, що роки, проведені за кордоном, виснажують організм. Страждає не тільки фізичний стан, а й психіка. Зміна способу життя, існування у незвичному оточенні спричиняють постійне нервово напруження, що нерідко веде до розладу нервової системи.

Досить важким випробуванням стає еміграція не тільки для її прямих учасників, а й для їх рідних та близьких. Порушуються людські взаємини. Так, кількість розлучень у сім'ях емігрантів в 4 рази перевищує середній рівень по країні. Якщо навіть взяти до уваги, що в деяких випадках еміграція була не причиною, а наслідком розпаду сім'ї, все ж, безумовно, вона прискорює і провокує розрив сімейних відносин.

Не менш гострі питання виникають і в тих сім'ях емігрантів, які переїхали в країни їх зайнятості, а саме: проблема мови, освіти, виховання національної самосвідомості їхніх дітей. Нині лише в західноєвропейських країнах перебуває до 250 тис. дітей і молоді югославського походження у віці до 18 років²². Вони мають лише поверхове уявлення про Югославію, усвідомлюють себе приналежними до тих країн, де народилися й вирости, і згодом можуть стати перепорою для повернення своїх сімей на батьківщину. Через це основні зусилля СФРЮ, спрямовані на зміцнення зв'язків зі своїми громадянами за кордоном, адресовані саме мігрантам другого покоління. В рамках культурного співробітництва з країнами перебування югославських емігрантів ведеться велика робота по організації там викладання рідної мови, літератури, історії, працюють направлені югославськими освітніми та культурними організаціями вчителі, вихователі, соціальні радники.

Осередками культурно-освітньої роботи, центрами подання юридичної допомоги, інформації про умови вкладів зароблених коштів і працевлаштування на батьківщині є клуби, земляцтва, об'єднання югославських робітників у країнах перебування. В Західній Європі їх існує кілька сотень. Югославія постійно подає їм дипломатичну, фінансову, моральну підтримку, всіляко використовує існуючу в клубній діяльності можливість зміцнення зв'язків з громадянами за кордоном.

Огляд наслідків еміграції для СФРЮ можна було б продовжувати далі. Вона позначилася на демографічному розвитку. Значний відтік молодого населення не міг не відбитися на рівні народжуваності. Виїзд за кордон викликав зміни в ідеологічній ситуації, світогляді, ціннісних орієнтирах людей, знайшов відображення в культурі й мистецтві тощо. Таким чином, масштабна довготривала трудова еміграція тією чи іншою мірою впливає на всі без винятку сфери життя країни. Причому, приносячи значні вигоди, вона водночас створює численні проблеми і ускладнення.

Баланс позитивних і негативних наслідків еміграції багато в чому залежить від політики держави. Виходячи з досвіду Югославії, можна зазначити: 1) легалізація еміграції, розуміння цього явища як такого, що існує об'єктивно (внаслідок нерівномірності розвитку різних країн), дає можливість знизити соціальну напругу, одержати значні вигоди від емігрантів, яких повністю позбавлена країна, що не визнає права громадян на працевлаштування за кордоном; 2) значно пом'якшити негативний вплив виїзду робітників, найбільш раціонально використати їх валютні перекази, стимулювати повернення емігрантів і перевезення капіталів на батьківщину можливо при наявності комплексних державних програм, реалізації глибоко розроблених юридичних, економічних, культурно-освітніх заходів; 3) в умовах переходу до ринкової економіки, що передбачає рівноправність всіх форм влас-

²² Arsenov S. Op. cit.— S. 295.

ності, зростають можливості використання пов'язаних з еміграцією факторів у функції розвитку народного господарства країни. Наявність значної кількості громадян за кордоном, а також тих, хто повернувся на батьківщину, набувши певного виробничого досвіду, знань, заощаджень, сприяє припливу іноземного капіталу, передових технологій, створенню спільних підприємств.

В Югославії нагромаджено багатий і різноманітний досвід регулювання міграційних процесів та вирішення пов'язаних з еміграцією проблем. Його вивчення корисне не тільки для розуміння закономірностей впливу еміграції на життя країни, а й для розв'язання конкретних практичних завдань по створенню механізму виїзду і працевлаштування за кордоном, захисту інтересів як суспільства, так і окремого громадянина в усіх трьох фазах міграційного процесу: виїзді, перебуванні за межами батьківщини, поверненні. З усього міжнародного досвіду для нашої країни досвід СФРЮ в цьому напрямі є, мабуть, найпридатніший. На користь цього — геополітична подібність (багатонаціональний склад населення і федеративний устрій), подібність суспільно-політичного ладу та економічної системи (сучасні економічні реформи в СРСР багато в чому нагадують югославську господарську модель кінця 60—70-х років), а також схожість культури, історичних традицій, рівня життя тощо.

Одержано 03.10.90

Рассказывается о массовом выезде граждан СФРЮ на длительное время для работы за границей, его влиянии на различные стороны жизни страны — экономику, состояние трудовых ресурсов, финансовую сферу. Освещаются положительные и отрицательные последствия трудовой эмиграции как для страны-экспортера рабочей силы, так и для отдельной личности.